

מגדל חננאל

הגהות הגרד"צ הופמן זצ"ל לפירוש רבינו חננאל על מסכת מכות
כולל עיונים בדבריו והשוואות, והוספת תשובה מכתב יד

כהקדמה

גדלותו התורנית של הגאון ר' דוד צבי הופמן זצ"ל מקיפה את כלל חלקי התורה, הן בהלכה כמתבטא מתשובותיו 'מלמד להועיל', בפרשנות המקרא כפי שעולה מפירושו על התורה הכולל בתוכו הן את דקדוק המקרא והן ביאורים לעומקה של הלכה על פי דברי חז"ל מן הגמרות והמדרשים, והן בלימוד הגמ' כפי שבא לידי ביטוי בשעתו בשיעוריו בתלמוד בבית המדרש לרבנים ובחברת ש"ס בברלין ובעיקר בחידושיו אשר עדיין הם בכתובים, והן במחשבה ובמוסר מתוך דרך סלולה כפי העולה מפירושו על התורה ומספרו על התפילה.

חיבה מיוחדת רחש הגרד"צ להוצאה לאור עולם כתבי יד, ובפרט מדרשים שנעלמו מזה דורות, כשבראש, מפעלו הגדול והייחודי להוצאת מדרשי ההלכה, כ'מכילתא דרשב"י' שדורות רבים חסרה לעם ישראל עד שקם וליקטה מתוך כתבי יד וספרי הראשונים בשנת תרס"ה, 'מדרש הגדול' על ספר שמות אשר יצא לאור על ידו, 'מדרש תנאים' ו'ליקוטי בתר ליקוטי' על ספר דברים שהם יחד מדרש מכילתא דרבי ישמעאל לספר דברים, אשר יצאו לאור בשנים תר"נ, תרנ"ז ותרס"ח, אשר בהם חשף הגרד"צ צפונות מכתבי היד אשר היו בבית עקד הספרים של גרמניה באותה העת.

אל כתבי היד שהוציא לאור עולם צירף הגרד"צ את הערותיו, שהן בבחינת מועט המחזיק את המרובה, כדרכו לתמצת במילים אחדות חידושים גדולים, וכאשר כתב בהקדמתו לליקוטי בתר ליקוטי: "ולענין ההערות אשר העירוני שמרתי דרכי מקדם... כי כל משכיל יודע, אשר פעמים רבות מראה מקום לעיין שם ושם מבאר יותר מביאור רחב, ואין צורך לביאור אם המאמר מבואר היטב במקום אחר. אך במקום אשר צריך ביאור לא נמנעתי מלחוות פירושי כפי הצורך לענ"ד".

מגדל חננאל

בשנת ה'תרל"ו, לרגל מלאות עשרים וחמש שנים לשבתו של הג"ר עזריאל הילדסהיימער על כס הרבנות, יצא לאור ע"י בית המדרש לרבנים בברלין הספר 'מגדל חננאל', הכולל ארבעה חלקים - המפורטים בשער הספר: א. פירוש רבינו חננאל על מסכת מכות; ב. ליקוטים לפירוש רבינו חננאל לתורה; ג. ליקוטים מפ"י רבינו חננאל על ספר יחזקאל; ד. תולדות ר"ח וקורות ספריו בלשון אשכנז.

מקורו של פירוש ר"ח למסכת מכות - "ידידי החכם מוהר"א בערלינער... הביא לנו... מעיר רומא", וחלקו של הגרד"צ היה: "להגיה הפירוש הזה מקמשוני הטעיות שגגות הסופר ואגב גררא ספחתי הערות מעט אליו" - כאשר העיד הגרד"צ בהקדמתו¹.

ימיך ארכו ולא ימי

לשבע שנות שובע בלבד זכה הספר בשמו 'מגדל חננאל', מאז צאתו לאור עולם עד שנת ה'תרמ"ג, כאשר הוציאו דפוס וילנא את מסכת מכות יחד עם כל הש"ס, והדפיסו בשולי הגליונות לראשונה את פירוש רבינו חננאל (וראשונים אחרים). מקורו של פירוש רבינו חננאל למסכת מכות אשר נדפס בדפוס וילנא, הוא על פי הספר 'מגדל חננאל' והגהותיו, כאשר העידו המדפיסים ב'אחרית דבר' (הנדפס בסוף מסכת נדה) בלשון זו: "על מסכת מכות נדפס בספר מגדל חננאל ע"י הד"ר ברלינר הנ"ל (ע"פ מורי הישיבה הגדולה לרבנים בבהמ"ד הנ"ל בברלין), אשר נעתק במצותו מכ"י רומי מאוצר הספרים אנגליקא (ועליו חיבר הרב הנ"ל ספר תולדות ר"ח ותולדות חבריו בל"א) והוא בחסדו הרשנו להדפיסו בש"ס שלנו עם התקונים וההגהות שבו". עד כאן לשון מדפיסי ש"ס וילנא, כאשר מילות "מורי הישיבה הגדולה לרבנים" הלא הוא הגרד"צ וכן"ל, ולדבריהם הדפיסוהו "עם התקונים וההגהות שבו" - שכאמור, יצאו מתחת ידו של הגרד"צ.

הערות על פירוש הר"ח

כיום, ההגהות שעל פירוש הר"ח (ורגמ"ה) שבש"ס וילנא, מיוחסות לרבי שלמה הכהן מו"ץ דוילנא בעל 'חשק שלמה', כאשר ציין הוא עצמו בפירושו חשק שלמה (בסוף מסכת ב"ב, 'חידושים על הרגמ"ה' דף קכח ע"ב): "כי כל ההגהות הנדפס בשולי הדף על פי רב נסים גאון ופי' הר"ח והרגמ"ה ז"ל הכל מאתי יצאו הדברים". ובעקבות זאת, באחת מהוצאות הש"ס החדשות הציבו כותרת מעל ההגהות כותרת: 'הגהות חשק שלמה'. דא עקא, כותרת זו הוצבה אף על ההגהות שבמסכת מכות, וכך נשכח שמו וחלקו של הגרד"צ בהגהות על הר"ח למסכת מכות².

אחר השוואת ההערות הנדפסות בש"ס וילנא לאלו הנדפסות ב'מגדל חננאל', עולה כי מעל לשבעים אחוז מהערות הנדפסות בש"ס הן הגהותיו של הגרד"צ זצ"ל, ורק עשרים אחוז

1 מעניין לציין, כי על הקדמה זו חתם הרד"צ את שמו ושם אביו: "'הק' דוד צבי האפפמאנן בן לאאמ"ו מהור"ר משה אריה ז"ל", בעוד שבדרך כלל כתב את שם אביו: "משה יהודה" (ראה מלמד להועיל ח"ג סי' מב) או "משה לייב" (ראה הסכמתו לספר יוסף חן, ורשה תרל"ט).

2 אף כי יש לציין כי בראש אותה מהדורה ציינו בראש הכרך: "חלק מהגהות חשק שלמה על רבינו חננאל למסכת זו מקורם בספר מגדל חננאל שיצא לאור ע"י רבי דוד צבי הופמן ומשם נעתקו לדפוס וילנא", עדיין אי"ז מספק, שהרי כאמור רק חלק קטן בלבד מההגהות הם לחש"ש, ורוב רובן הם להגרד"צ, זאת מלבד העלמת העובדה שהגרד"צ הגיה את גוף חידושי הר"ח, והעובדה שהכותרת העוקבת לאורך המסכת 'הגהות חשק שלמה' יש בה כדי להטעות.

מהערות הן חדשות לגמרי, כאשר כנגדן הושמט סכום דומה של הערות מהגרד"צ. והן: 16 הערות הן העתקה מדוייקת מילה במילה³ וכיו"ב עוד 9 הערות ללא שינוי משמעות⁴, 8 הערות עם תוספת או שינוי קל⁵, 4 הערות עם שינוי משמעותי⁶ ואחת-עשרה הערות חדשות לגמרי⁷. [להלן נספח ב, עמדנו על כמה חילוקי דעות בביאור דברי רבינו חננאל בין הגרד"צ לבעל החשק שלמה, כפי שנלמד מתוך שינוי ההערות.] הרבה יש להצטער, על אותן הערות אשר שונן באופן ניכר, וביותר על הערות שהושמטו לגמרי (והן כעשרים הערות) ואבדו ללומד. ולהלן הדפסנו את כולן.

שינוי ההדפסה

ענין נוסף שיש לתת עליו את העין והלב, הם השינויים שיצרו דפוס וילנא בגוף דברי רבינו חננאל, אשר מתוך רצון להגיהו השוו ותיקנו את דבריו אל גירסת הגמ'. ופעמים ששגו בזה. וראשית יש לציין, כי אופן כתיבת רבינו חננאל היא תמיד בכתיב חסר, ובוילנא תיקנו את הכתיב למלא ונציין בזאת מס' דוגמאות: בדף ג ע"ב, כתוב 'לא יגש' ובוילנא שינו 'ל'יגוש'. בדף י ע"א 'אהב כסף' וכו', ובוילנא תיקנו 'לאוהב כסף'⁸. וכן שם 'אהב בהמון' וכו'. ובדף יא ע"א בר"ח כתוב 'תפלין', ובוילנא 'תפילין', וכן כתבו 'אליהו' במקום 'אליה', ו'מינגיד' במקום 'מינגד'. ועוד שבכל מקום שכתוב בר"ח 'דכתיב' ו'מתניתין' הוא חסר וכתוב 'דכתב' ו'מתניתין', אבל בוילנא בכל מקום תיקנו למלא. וכן 'תרויהו' תיקנו בכל מקום 'לתרויהו'. אלא שבאם על שינויים אלו אין לנו להתאונן, הרי שישנם תיקונים שנעשו בגוף פי' רבינו חננאל אשר שינו את כוונת דבריו למשמעות אחרת. וניתן מספר דוגמאות לכך:

א. בדף ה ע"א, כתב הר"ח: "הלא תראה משנתנו דתני אין העדים נעשין זוממין עד שיזומו עצמן מפרש כיצד מעידנו בפלוני שהרג נפש במקום פלוני... אמרו להן... אבל אמרו להן היאך אתם מעידים והלא אותו היום הייתם עמנו הרי אלו זוממין ונהרגין על פיהן. ואמרין בגמרא מנא הני מילי. אמר רבה דאמר קרא והנה עד שקר העד עד שתישקר גופה של עדות. כלומר עד שיישקר העד".

- 3 והן (הציונים ע"פ דפוס וילנא): דף ב ע"א, הע' ב; ג ע"ב, הע' א; ד ע"א, הע' ד; ו ע"א, הע' ג; ז ע"ב, הע' א; ז ע"ב, הע' ב; ז ע"ב, הע' ד; ז ע"ב, הע' ה; ח ע"א, הערות א, ב, ג; ט ע"ב, הע' א; י ע"ב, הע' א; יא ע"ב, הע' ב; יד ע"א, הע' א; טו ע"א, הע' א.
- 4 כגון שהגרד"צ כתב 'ר"ח' והחש"ש כתב 'רבינו', או שהגרד"צ כתב 'ש"ס הדפוס' [כיון שהדפיס את פי' הר"ח בפני עצמו ולא על הדף], והחש"ש כתב 'לפנינו הגי'". והן: ג ע"ב, הע' א; ד ע"א, הע' ב; ה ע"א, הע' ה; ה ע"ב, הע' א; ו ע"א, הע' ב; ו ע"א, הע' ב; ו ע"ב, הע' ג; י ע"א, הע' ד.
- 5 יש שהשינוי הוא השמטה, או לשון ספק על מש"כ הגרד"צ ודאי או להיפך. והן: ג ע"א, הע' א; ג ע"א, הע' ג; ג ע"א, הע' ד; ה ע"א, הע' א; שם, הע' ב; שם, הע' ד; יא ע"ב, הע' א; יב ע"ב, הע' א.
- 6 יא ע"ב, הע' ג; שם, הע' ד-ה; יג ע"א, הע' א; יד ע"ב, הע' א.
- 7 והן: דף ב ע"א, הע' א; ג ע"א, הע' ב; ד ע"א, הע' ב; שם, הע' ג; ד ע"ב, הע' א; ו ע"א, הע' א; י ע"א, הע' א; שם, הע' ג; י"א ע"א, הע' א; יג ע"ב, הע' א; טו ע"א, הע' א.
- 8 וכדרכם גם בגוף הש"ס, להדפיס תיבות הפסוקים בכתיב מלא אף אם במקורן במקרא הן חסרות.

ובדפוס וילנא שינו ל: "עד שישקר העד". והנה משמעות המילים שונה היא, דבעוד 'עד שישקר העד' משמעותו עד שיאמר שקר, הרי ש'עד שישקר העד' פי' עד שיוכח כי הוא שקרן. הרי שתיקון המילה משנה את משמעות דברי רבינו חננאל.

ב. דף ה ע"ב, כתב רבינו חננאל: "ההיא דמייתי סהדי ואישתקור אייתי אחריני ואישתקור אייתי שהדי אחריני אמר ריש לקיש הוחזקה זו. א"ר יוחנן אם היא הוחזקה כל ישראל מי הוחזקו". ובדפוס וילנא שינו על פי הגמ' "אמר ר' אלעזר" וכו'. והמעין בדברי הגמ' יראה שאמנם מימרא זו הובאה מתחילה בשם רבי אלעזר, אבל הגמ' מסיקה כי זאת מימרא של רבי יוחנן, ורבינו חננאל על פי דרכו כתב את מסקנת הגמ'.

ג. דף ז ע"ב: "בבלי דעת אוקמה רבה פרט למתכוין להרוג בהמה והרג אדם לנכרי והרג ישראל". ובדפוס וילנא שינו "לכותי והרג ישראל" וכלשון הגמ'. וחשיבות גדולה יש לשינוי זה, דהא 'כותי' סוגיא היא לקמן ח ע"ב, אם הוא כישראל אם לאו, ומבואר שם שישאל גולה על ידו. ואם כן מסתבר שבזדון להריגתו והרג ישראל הוי כרוצה להרוג ישראל זה והרג חברו דלא סגי ליה בגלות, ואפשר שהוא חייב מיתה ממש, (וראה ערוך לנר ז ע"ב, שכתב הכא שהוא בפלוגתא דתנאי דלתנא קמא חייב מיתה בכה"ג ולר"ש פטור מן המיתה). אבל בלהרוג נכרי והרג ישראל הוי כנתכוון להרוג בהמה והרג אדם. ועיין בסוף דף ח ע"ב, דלרבה הוי פשיעה ולרב חסדא הוי אונס.

ואף שיש לנו להניח ששינוי זה מכח הצנזורה (שבאותה העת היתה פעילה בוילנא ולא בגרמניה⁹), מ"מ כאן מן הראוי היה לדקדק ולשנות לנתכוון להרוג 'עכו"ם' והרג ישראל, ולא לנתכוון להרוג 'כותי' והרג ישראל¹⁰.

ד. דף י ע"ב: "אחד משוח (מלחמה) בשמן המשחה ואחד מרובה בגדים... וישב בה עד מות הכהן הגדול לפיכך אימותיהן של כהנים גדולים היו מספקין בגדים לרצחנים כולה". ובדפוס וילנא שינו: "היו מספקין בגדים לרצחנים כו". והנה ר"ת אלו משמשים בד"כ כקיצור לתיבת 'כוליה' - היינו וההמשך שם. וכאן כוונת רבינו חננאל היא בדוקא לכתוב 'כוליה' - היינו כולה מתניתין.

והנה שינויים אלו אינם כל השינויים, אלא דוגמאות שנראו מקופיא, ומעתה יתמה לב המעיין לדעת האם יש לנו לסמוך על פי' רבינו חננאל ושאר פי' הראשונים אשר נדפסו בשולי הגליון בדפוס וילנא, או שמא כפי שנעשה לפי' ר"ח במסכת זו כך נעשה במקומות נוספים, (וכבר זעק על זה מרה הר"י שולביץ בהדפסתו מחדש את פי' תוס' למסכת סוטה).

כך או כך ודאי שיש מקום להשיב את הדברים לתיקונם ולהדפיס את פי' רבינו חננאל שוב

9 וכן מצאנו שינוי כעין זה בהמשך המסכת שם בדף יג ע"ב שבגרד"צ כתוב 'לע"ז', ובוילנא 'לעבודת כוכבים'.
10 אמנם יתכן שהיה צורך לכתוב דוקא כותי ולא עכו"ם, וכמו שמצאנו שבמקומות אשר היה חשש יותר מן הנצרות הוצרכו לשנות לכותים, ולא הסתפקו בשינוי מגוי לעכו"ם, הא' במסכת נזיר סא ע"א, "הכותים אין להם נזירות", ולא הגויים אין להם נזירות, הב, בסוטה לה ע"ב, "הכותים אין להם תקנה אלא בשריפה", ולא העכו"ם אין להם תקנה אלא בשריפה, ויודעי דבר ילמדנו.

על פי כתב היד (שעודנו עומד וקיים כיום) וכמו שיצאו תחת יד הגרד"צ. ולצערנו אף אלו שעסקו עד עתה בהדפסת פי' רבינו חננאל מתוך כתב יד, לא עסקו בהדפסת פי' עמ"ס מכות.

"מי הם הללו שמימיהם אנו שותים ושותים אין אנו מזכירים?" (הוריות יד ע"א)

במאמר זה נבוא להשיב את 'גזילת הדל'¹¹ ולשוב ולהביא את הערות עמ"ס זו בשם אומרו הגרד"צ זצ"ל, כולל ההערות ששוננו או נשמטו לגמרי, עם ציונים והערות בדבריו כאשר עלו תוך כדי דיבוב שפתותיו. ועוד הוספנו תשובה חדשה אשר נמצאה בתכריך חידושיו ותשובותיו שלא נדפסה, והיא תשובה לשואל על פי' רבינו חננאל. ויש בתשובה זו, מלבד ההרחבה בביאור הסוגיא ודעת הר"ח, גם ללמד הרבה על שיטת לימודו, עמידתו על האמת ודחיית הפלפול המתרחק מאמתה של תורה.

וכאשר באמירת דבר בשם אומרו עסקינן, מה נאה להביא דבר בשם אומרו, כאשר מוט משמו של הגרד"צ על ענין זה. והם דברי הגמרא (ברכות לא ע"א): "אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו". יש סבורים ש'זוכרהו' מוסב ל'דבר הלכה'. לפי זה קשה, מה פירושו של 'מתוך כך'? ולכן יש להסביר ש'זוכרהו' מוסב על בעל ההלכה, שכן אמרו חכמים 'כל האומר דבר בשם אומרו, מביא גאולה לעולם', ובשעה שהשומע חוזר על הלכה זו בפני חבריו, מזכיר הוא את בעל ההלכה. נמצא, ש'מתוך כך זוכרהו' - את בעל ההלכה¹².

11 השווה תנחומא פ' במדבר ס"י כב: "אמר רבי חזקיה אמר רבי ירמיה בר אבא בשם רבי יוחנן, כל שאינו אומר דבר בשם אומרו עליו הכתוב אומר 'אל תגזול דל כי דל הוא'" (ועי' שו"ת נודע ביהודה תניא או"ח ס"י כ).

12 ר' אליעזר לוי, אבות ומידות, ת"א תשכ"ג, עמ' 72.